

Жұлдыз

Нұрлан Оразалин

«БҰЛ ӨМІРДЕ – БӘРІ АҚИҚАТ,
БӘРІ АҢЫЗ...»

Мамадияр Жақып

МӘҢГІЛІК САҒЫНЫШ

Жанат Елшібек

ТҮСІМДЕ КӨРГЕН КІТАП немесе
ТУҒЫР ТУЫНДЫ

10

2015

Алаш қызы – Гүлнар

Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова апамды ойлай қалдым ба, егіліп кетем. Өңімде түгесілмеген ойлар тізбегіне, о, ғажап, кейде түсімде жетем. Соның өзі қызық! Апаммен сырласып жүрем. Алаш арыстарының ортасында отырып алып, Гүлнар апам жосылтып әңгіме тиегін ағытып кеп жібереді... Ояна келсем, апам жоқ! Бір құдіреті, әңгімелері жып-жинақы күйінде есімде таңбаланып қалыпты. Кітаптарын ақтарыстырып, түсінде айтқандарын салыстырып көрсем, сенесіз бе, сенбейсіз бе, құдды, кейбір тұстарын өңіндегідей етіп, дәлме-дәл, дөппе-дөп жан сырын жалтақсыз ақтарыпты ғой, менің дара туған, ақылгөй апам! Ой асылына, сөз маржанына, жады беріктігіне, жан нәзіктігіне, сүйек

мықтылығына – кім тамсанбас! Апам сондай ерен жаратылған қазақ қызы! Қос ғасырдың (XX, XXI) тетелесі! Жарықтық 98 жасқа иек артқан шағында дүниеден озған еді... Өмірден өтерінен бір жыл бұрын апаммен сұхбаттасып қалған екенмін... Міне, кәусар бұлақтан тартылған әңгімесі!

– Апа, 97 жас қалай екен?

– Шүкір, Аллаға! Алаш арыстарының жасамаған жасын маған аманаттаған шығар...

– Көкейімді дөп бастыңыз. Бүгінгі әңгіме тек Міржақып әкеңіздің жақын араласып-құраласқан және де өзіңіз көріп-білген алаш арыстарының тағдыр талайына қатысты болса деп едім. Төтесі – Міржақыптың жанына жанасып жүрген жайсаңдар туралы ғой... Үйіңізде әлі күнге сақталған саржағал дөңгелек үстел басында қазақтың 130-ға жуық ұлтжанды арыстары дәм татқанын айтып қалып едіңіз бірде...

– Онда тым тереңдеп кетпейміз бе? Газеттік нұсқаң қаншалықты көтере алады?

– Әңгіменің айтылып қалғаны жақсы ғой, апа!

– Кімнен бастаймыз?

– Екеулеп, жетектесіп, жадыңызға жүгініс жасап, жалпыламалық тұрғыда алып шықсақ. Уақыт тұрғысынан қатаң реттемей-ақ, еркін, ашық, жұп-жұмыр шықса айналасы.

– Бәрі-бәрі көз алдымда. Еске алсам, сол арыстарды, көкірегім қарс айырылады. Сәби жүрегіме ұялаған ұлтжандылар еді шетінен. Енді бір ғасырдай жаңылыссыз соққан жүрегіме жүгінсем, жаным егіліп, байыз таппай кетемін... Айдаудан арып-ашып, құр сұлделері оралған Ахмет атекем (А. Байтұрсыновты осылай атайды – Қ.Ә.) мен Бәдрисафа әжекем біздің үйдегі күтпеген екі бірдей қайғылы қазаға тап болып, қасірттен әрең-мәрең тәлтіректен келген-ді. Атекем сөйлеуге дәрмені әрең жетіп, мамамның жанына барып бір тізерлеп отырып басынан сипап: «Қалқам Гая, жыламай басыңды көтер, осыдан бес ай бұрын Әлібегің дүние салғанда, Міржақыбымыз келеді деп үміт, сенім туғызып, тоқтау салып едім ғой, енді мейірімсіз ажал қымбатты Міржақыпты арамыздан алып кеткен соң менің күнім қараң қалды ғой... арты

қайырлы болсын!..» – деген дірілі аралас қайратты дауысы әлі құлағымнан кетпейді.

– Алашорда көсемі Әлихан Бөкейхан туралы ше?

– Кішкене күнімнен бастап, есейгенімше бауыр басып, бұл кісілердің ортасында өстім. Әкелеріміздің қарым-қатынасы өле-өлгенше бірде-бір үзілген емес. Бес жасымнан жақсы білемін. Екі үйіміз Семейдің Комиссар көшесіндегі мекенжайда тұрдық. Әлихан атам ұзын бойлы, сом денелі, иықты келген, өңі қоңыр еді, ашық үлкен көздерімен жұртқа қадала қарайтын. Көрмекке сұсты болғанымен, жаны нәзік, балажан, жалпыға жанашырлық көрсететін қолы ашық мырза кісі болатын. Үйдегілермен көбіне орысшалайтын. Жұбайы орыс – Елена Яковлевна Севостьяноваға Омбыда 1903 жылы үйленген. Тұңғышы Елизавета – Лиза, ұлы Сергей – Үгідей (Үгітай дейтін) 1905 жылғы. Менің әкеммен бірге Семей түрмесіне қамалғанда, бір көруге зар болдық...

Орысша, қазақша жазып қалдырған еңбектері аса мол болатын. Жас ғалым Сұлтанхан Жүсіп бес томын шығарыпты деп естимін. Одан әрі тоқтап қалмаса жарады.

– Міржақыптың ауылдасы, түйдей құрдасы, еліміздің заңгерлік қызметінің басында тұрған Сейдәзім Қадырбаев лайықты айтылмай жүр ғой.

– Осыған жаным ауырады. Заң саласының білгірі. Мықты аудармашы. Заң сөздіктерінің іскерлік тұрғыдан қалыптасуына өлшеусіз еңбек сіңірген. Белгілі заңгер Ахмет Бірімжановпен үзеңгілес, серіктес болып, Әділет халық комиссариатында тер төкті. Өмірден тұқымсыз өтсе де халық есінде жасаған еңбегімен қалуға тиісті тұлға еді. Нақақтан атылып кеткенімен, Алаш деп атқарған ісіне сызат түспеуі тиіс. Ұрпақтары Воронеждегі жерленген жеріне құлпытас қойғанын естідім. Көзімнің жасын бір сығып алдым-ау. Өте көрікті, өжет те өткір кісі еді. Жаңыл әжеміз қандай еді. Менің шешеммен қосылып ән салғанда, таңдай қағып тыңдаушы едік...

– Күш атасы – Қажымұқанмен де әке-шешеніз аралас-құралас болыпты ғой.

– Болғанда қандай! Қажымұқан ағама үйірсек болдым. Жолыққанда жатырқамай, өзімді еркін ұстайтынмын. Ол кісі Орынбор, Қызылорда цирктеріне күрсеуге келген сайын біздің үйге соғатын. Мамамды: «Гая қарындасым екеуміз омбылықпыз»,– деп еркелетіп, қолынан дәм татып отыратын. Бала болсам да аңғарғаным: аға тамақты жапыра, мөлшерден артық көп жемейді екен. Арақ ішкенін көрмеппін. Бір қызығы – сөзінің арасында орысшасын қосып айтатын: «Күреске түсетін борцы обязаны следить за внешностью. Денені күтіп, семірмеу керек, сондықтан күнде денемді шынықтыру үшін, үзбей жаттығу жасап жүремін»,– дегенін естіп, бір күні қалай жаттығатынын аңдығаным бар. Құдай сақтасын! Сом темірлерді доғаша иіп, мойнына байлағанда үрейім ұшып, үйіме зыта жөнелгем. Алаш арыстары – ой атасы болса, бәрі де күш атасы – Қажымұқан ағамды айрықша сыйлап, төбелеріне көтеретін еді. Дәсердей қылып, мақтап отыратын. Бірін-бірі қабақтан түсінетін. Қайран сол бір сыйластық! Бүгінгі қазақтың бойында сұйылып бара жатқан жоқ па екен?

– Ұлы ғалым Қаныш Сәтбаевқа қатысты айтарыңыз мол екенін де білеміз, апа.

– Әрине, қалқам. Етене білгесін, жанашырлығын көргесін айтпай қалай отырам. Басымызға «халық жауының» қара бұлты үйірілгенде бізбен, яғни Дулатовтың отбасымен қарым-қатынасын, келіп-кетуден қол үзбеген жалғыз Қаныш ағам болғанын еске алсам, кеудемді өксік буады. Қаныш аға Қарсақпайдан келген сайын біздің хал-жағдайымызды сұрастырып, дер кезінде материалдық көмегін беруден аянбайтын, маған ақыл-кеңес беретін.

Бір жолы қандай мамандықты қалайтынымды сұрап біліп, дәрігерге зауқым соғатынын сездіргенімде, еш ойланбастан: «Ендеше, Томск университетінің медицина факультетіне арызың мен құжаттарыңды жібере бер. Өмірбаяныңа папаңның қазіргі кезде Мәскеудің Бутыркасында отырғанын жасырмай жаза бер. Өйткені сібірліктер ондайға үйренген, мән бере бермейтін халық»,– деп ескертіп, менің тағыдырымды бір сәтте шешіп беріп еді-ау, айналайын ағатайым! Ұлылық дегеніңіз, қарапайым ғана қадамдармен жымдасып жататынын сонда түсіндім ғой.

– Алаш қозғалысының белсенді бір қатысушысы Әбубәкір Алдияров өмірінің бізге жетпей қалған қалтарысты жақтары көп екен...

– Иә, солай. Бұл олқылықтың біраз бөлігін өзім іздене жүріп толықтырғандаймын. Әйтпесе аз уақыт болса да Алашорданың Қостанай уездік комитетінің төрағасы болған Ә.Алдияровтың емші-дәрігерлік пайдасының халқына қалай тигендігін айтудың өзі ғанибетті іс. 1917 жылдың ақпан айында Торғай әскери губернаторы М. Дулатов пен Ә. Алдияровты Минскінің маңындағы Барановичтегі тыл жұмысында жүрген (окоп қазу) қазақтарға жәрдем беруге жібереді. Орынбордан шыққан екі дос Минскіге наурыз айының басында жеткен екен.

Окоп қазуға алынған қазақ жастарының ішінде ауру-сырқау көп болған. Сол уақытта «Қазақ» газеті: «Доктор Әбубәкір Алдияров жақсы қарап, көп пайдасы тиіп тұр, ерінбей еткен қызметі үшін тәңір жарылқасын айтамыз», – деп жазды. Осы ретте Ә.Алдияровтың Торғай – Қостанай – Орал өңірлерінен шыққан өзінің жақын, бірге қызметтес болғандарды атап өткім келеді. Себебі соларға қатысты құжаттар арқылы Әбубәкір өмірі мен қызметінің ақтаңдақ тұстарын айқындап алуға мүмкіндік туар еді. Сонымен ол достары – Мұхамеджан Қарабаев, Халел Досмұхамедов, Санжар Асфендияров, Дәулетше Күсепғалиев, Иса Қашқынбаев, Әмір-Шота Айтбакин, Аққағаз Досжанова, ағайынды Асылбек, Мұратбек Сейітовтар, Әлжан Байгурин, т.б.

– Сейдалы Оразалин туралы да білгіміз келеді.

– Байтұрсынов, Дулатовтармен араласқан Алаш зиялыларының бірі – Сейдалы Оразалин. Ол – «Қазақ» газетінің Батыс өңіріндегі тілшісі болған. Өзі сол Ақтөбе өңірінің тумасы. Ауқатты отбасынан шыққан ол Орынборда, Қазанда оқыған, сауатты адам болған. Сонымен бірге Алаш Орданың Батыс бөлімшесінің Ақтөбе уезіндегі өкілі ретінде жұмыстар атқарған. Мектептер ашқан, кейін жала жабылып, әрі Алаш Орда үкіметімен байланысы бар деген желеумен 1929 жылы сотталып кетеді. Владимир қаласында үш жыл айдауда жүріп, мерзімін өтеген соң осында тағы осынша уақыт амалсыз қалып қояды. Сонда кіші қызы Сафура туады. Сафура – белгілі жазушы Балғабек Қыдырбекұлының зайыбы. Ұлын ұяға, қызын қияға қондырған аулы ана.

– 1920 жылы Жымпитының жерінде азамат соғысының қызу жүріп жатқан кезінде адам айтқысыз ерлік жасаған бір дәрігердің есімін ұмытып отырғаным, апа. Сіздің аузыңыздан естіп едім.

– Е, ол Дәулетшах Жүсіпұлы Күсепғалиев қой. Алаш көсемдерімен бас қосып, халқына аянбай қызмет атқарған абзал азамат еді. Ол 1896 жылы Мәскеу университетінің медицина факультетіне түсіп, оны 1900 жылы бітіріп, уездный лекарь мамандығын алып шыққан.

Енді өзің сұраған ерлігіне тоқталайын. Емханасына түскен екі жақтың (қызылдар мен ақтар) жаралылары мен ауруларының әрі жергілікті тұрғындардың жанын сақтап қалу үшін ойына мынадай айла келіпті: аурухананың шатырының үстіне оба ауруының белгісі – Қара жалау ілгізіп қойдырыпты. Өзі ақ халатымен есігінің алдында күтіп тұрып алыпты. Мұны көрген әскерлердің зәрулері ұшып, бұл маңға тоқтамастан қаша жөнелген екен. Сөйтіп ауруларымен қоса бүкіл елді мекен адамдарын жау теперішінен сақтап қалыпты. Ол 1917 жылы Орынборда өткен жалпы қазақ съезіне қатысқан.

– Карелия лагерінде Міржақыппен бірге болғандардың бірі Мырзағазы Есболов тағдыры кейін қалай қалыптасты екен?

– Алашордашылар төңкерісіне белсене қатысқан Мырзағазы Есболов Торғай әскери бөлімінің құрамындағы күрескерлердің қатарында болған. Ағаны 1925 жылы Қызылордада өзіміздің үйде көргенім бар, ол Ташкентке кетіп, кейін сонда қызметте болғанын білетін едім. 1929 жылы қазақ зиялылары тұтқындала бастағанда қосақ арасында Мырзағазы ағам да кетіпті. Әкеммен Карелияда тұтқындықтың азапты күндерін бірге өткізген қайран ер туралы да онша насихат жоқ. Кейбір мәліметтерді мен Мырзағазының қарындасы Ұрқиядан естіп білген едім.

Ұрқия апайдың айтқанындай, Ақтөбеде тұрғанда Мырзағазы Есболов Карелиядағы жаза мерзімін өтеген тұста, қызмет бабымен босатылған ауруды үйіне жеткізуге рұқсатпен шыққан екен. Қайтарында, жолай соққан беті екен. Баласы Жанатайды ілестіре кетіп, бір жыл өткесін кері қайтарып жіберіпті. Заман құбылмалығын сезгендіктен, баласының обалына қалғысы келмеген ғой. Ол 1938 жылы қайтадан тұтқындалып, кейін атылып кетті.

Әкем туралы ойласам, Мырзағазы ағам еріксіз есіме түседі. Тұтқынның қара ботқасын бөліп жеген ұлт қаһармандары емес пе, олар! Әлі де ол туралы деректерді іздестіруден танбауымыз керек.

– Әке-шешеніздің үйлену тойына қатысқан бір алаш арысы болыпты ғой, соның қызы айтқан әңгімені тағы бір жаңғыртсаңыз екен, апа.

– Е, ол кісінің аты-жөні де ұзақтау, тым қызық болып келеді. Нақтысы – Асфендияр Әмір- Темір (Әмір) Шорманов. Бойы ортадан жоғары, ашаң денелі, көрікті болған. Семейдің мұғалімдер семинариясын бітірген соң, Омбыдағы ауылшаруашылық мектебін тәмамдаған агроном. 1935-1940 жылдары кеңестің «қызыл террор» қуғын-сүргінінен сырт қалмаған Асфендияр жазықсыз айыпталып, сот үкімімен Красноярск лагеріне айдалған.

Енді сол Асфендиярдың қызы Мағмура айтқан әңгімеге оралайын. Әкемнен естігенім мынандай еді деп сырын ашқан еді бір жолы Мағмура. «1914 жылдың майында, Файнижамал Баймұратқызы Досымбекова құрбым, ақын-жазушы Міржақып Дулатовқа тұрмысқа шыққанда, Люблинода өтетін тойларына қатысуға, Сәдуақас ағам зайыбымен және өзіме арналған шақыру қағазын Гая жіберген болатын,– деп еске алады екен әкесі.– Бізден басқа Омбының қазақ, орыс зиялылары, оқушылардан: Мағжан, Сәкен, Біркей (Айбасов) Қошкешәулеттері (құдалары), ағайынды Сейітовтер, адвокат Айдархан әйелімен, т.б. көп кісілер қатысқан болатын». Одан әрі тойдың өте жақсы өткенін қызықтыра, сипаттап кетеді екен...

– Файнижамал анаңыз Омбыдағы араласып жүрген таныстарының ішінен айрықша бөліп алып әңгімелейтін, жақын тартып достасқан ағайынды Сейітовтердің бірі Асылбек, әкеңіздің қасындағы айнымас серігі, жан досы болыпты...

– Ол жылдары кішкене баламын ғой, ауылда бірге тұрған шақтағы еміс-еміс көріністер болмаса, бәрін біле бермеймін. Асылбек ағаның келбетін көз алдыма келтіре алмаймын. Есейгенімде ағамен жолығуға нәсіп жазбағанына өкінемін. Былайша естіп-білуімше, Асылбек Жұманұлы Сейітов ағамыз 1917-18 жылдары Дулатов құрған атты әскер құрамында дәрігер болып қызмет атқарған. Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың айнымас жолдасы, әр кезде бірге жүрген азамат. Ол оба, сүзек, шешек сияқты жұқпалы аурулар ел ішіне жайылған эпидемия кезінде өз өміріне төнген қауіпті ұмытып, кеселден адамдарды арашалай білген. «Тән саулығын сақтау» тақырыбына орыс, қазақ тілдерінде мақалалар жазып, бастырып тұрған. Асылбекті түрмеге қаматуға себепкер болған ағайын арасынан шыққандардың жапқан жаласы болыпты. Оны Асылбектің қыздары әкелерінің ақталған құжаттарынан білген... Қандай өкінішті тағдыр десеңші! Ағайынның алауыздығынан сақтай гөр! Әр қазақ жете мән беретін жағдай осы қасірет пе деп қамығам, қарағым.

– Сіз Айдархан Тұрлыбаев жайында көз көргендерден сұрастырып, жазып жүр дегенді естіген едік.

– Иә, бертін келе 1995-98 жылдары Айдарханның жақын туыстарымен кездесіп, біраз деректерге қанығып қалғаным рас еді. Ол бұрынғы Көкшетау уезінің қазағы. Омбы гимназиясын алтын медальмен бітірген ол Санкт-Петербург университетінің заң факультетіне түсіп, оны 1902 жылы үздік бітіреді. Адвокаттық қызметі 1902-1937 аралығында Омбыда өтеді. Ол Орынборда өткен жалпы қазақ съезіне Ақмола облысынан Садуақас Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев, тағы басқалармен бірге делегат боп қатысады.

Жалпы алғанда А. Тұрлыбаевтың қазақ зиялыларының арасында орны бөлек. Біздің Дулатовтар отбасында Айдархан аға жайлы көп айтылатын. Бірақ атын естігенім болмаса,

өзін көрмеппін. Міржақып пен Айдарханның достасуы, тізе қоса еңбек еткені Омбы, Ақмола, Орынбор кездесулерінен басталғанын топшылаймын.

– Әкеңізге жақын жанасып жүрген жайсаңдар жайлы кейінгі ұрпаққа ұлағатты сөз қалдырудың өзі, әрине, қиын екендігін сеземіз ғой. Дегенмен өте парасатты, салиқалы іс екендігін мойындауымыз керек қой, апа!

– Әкеме тікелей байланысты, бірге жұмыс атқарған, пікірлес зиялы достары туралы естелік жазуға кірісер алдында көп толғандым. Толық, шынайы мәлімет алу үшін, сол кісілердің балаларын не ағайындарын қарастыра бастадым. Бұл әрекетім қиынға соқпады. Бұдан отыз-қырық жыл бұрын, Құдайға шүкір, «халық жауларының» ұрпақтарының төрт көзі түгел еді. Олармен жолыққанымда, байғұстар, іштегі шерін тарқатып, сырларын ақтарып, әкешелерінің тағдырын жасырмай бар білгендерін айтып берген. Алған деректерді ерінбей-жалықпай қағазға түсіре беруші едім. Солардың бәрі жасырын түрде жазылатын. Себебі Алаш арыстарының толық ақтала қоймаған кезі еді. Қазір ойласам, еңбегім еш кетпепті.

– Гүлнар апа, сондай-ақ анаңыз өсиеттеп тапсырып кеткен баға жетпес хаттардың да көмегі көп болғанын енді түсініп отырғандаймыз ғой.

– Иә, айналайын, анам менің көркіне ақылы сай ғажап адам еді. 1940 жылы 15 қыркүйекте дүние салар күні өсиетін айтып кетті: «Гүлнар, сені аяп, сөз қозғауды кейінге қалдыра беруші едім, көріп отырсың ауру мені жеңді, халім бітті, айтқан сөздерімді ұмытпай жадында сақта, соңымда жалғыз қалып барарсың, күнім. Сүйенер кісің қалмады, енді берік бол, қолың аузыңа жетті, сенің дәрігер болғаныңды армандаушы едім ғой, оны да көрдім. Дулатовтың үй-жайынан қалған аздаған нәрселеріңе бас-көз бол, папаңның киімдерін, құжаттарды, суреттерді қолыңнан шығарып алмай сақта, әсіресе мына хаттарды,– деген өсиет-аманатын айтты да, деміккен өкпесін басып, қолыма өзінің сақинасын салды да, – енді, жатқыз мені»,– деуге шамасы келіп, бойын созып барып көзін жұмып, мәңгі ұйқыға біржолата кетті де қалды...

... Иә, тарих шежіресі сол хаттар сөйлеп жатыр, ішкі сырын ақтара да бермекші!

97 жастың ақ қыраулы басын сәл төмен салған Гүлнар апам осыдан 72 жыл бұрын 45 жасында дүниеден өткен қасиетті анасы Ғайнижамалдың өсиетін қайыра бір есіне түсіріп, көкірегі қарс айырылғанымен, лезде еңсесін тіктеп, ойын ұштап ұшқындатқандай, бойын тіктеп ала қойды!

